

هفت دستگاه

تحلیل ساختاری و محاسبه فواصل
بر اساس ردیف میرزا عبدالله

سیاوش سحابی

سرشناسه	: سخابی، سیاوش، ۱۳۶۱-
عنوان و نام پدیدآور	: هفت دستگاه : تحلیل ساختاری و محاسبه فواصل براساس ردیف میرزا عبدالله/سیاوش سخابی.
مشخصات نشر	: تهران: سیاوش سخابی، ۱۴۰۲.
مشخصات ظاهری	: ۳۳۳ص: جدول، پارتیسیون.
شابک	: ۹۷۸-۶۳۳-۰۰-۲۴۴۰-۸
وضعیت فهرست نویسی	: فیها
عنوان دیگر	: تحلیل ساختاری و محاسبه فواصل براساس ردیف میرزا عبدالله.
موضوع	: موسیقی ایرانی -- دستگاه‌ها -- ردیف -- پارتیسیون Music, Iranian -- Dastgah -- Radif -- Scores and parts*
شناسه افزوده	: میرزا عبدالله، ۱۳۶۰-۱۳۳۷ق.
رده بندی کنگره	: ML۳۳۲
رده بندی دیویی	: ۷۸۹/۱۶۳
شماره کتابشناسی ملی	: ۹۳۵۵۳۰۵
اطلاعات رکورد کتابشناسی	: فیها

هفت دستگاه، تحلیل ساختاری و محاسبه فواصل براساس ردیف میرزا عبدالله

نویسنده: سیاوش سخابی

نام ناشر: ناشر مؤلف

پست الکترونیک: siavash.sahabi@gmail.com

طراح جلد: قاسم هاشمی

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

نوبت چاپ: اول ۱۴۰۲

شابک: ۹۷۸-۶۳۳-۰۰-۲۴۴۰-۸

دریافت اپلیکیشن «دستان تیونر»

اطلاع‌رسانی‌ها درباره کتاب

«کلیه حقوق چاپ و نشر برای مؤلف محفوظ است.»

فهرست عناوین

۸	 دیباچه
۱۱	 فصل ۱: مقدمه
۱۱	- روش تحلیل ردیف
۱۲	- نکاتی پیرامون مُد
۱۳	- دیدگاه کلی نگارنده در باب کارکرد دستگاه
۱۵	- تاریخچه‌ای مختصر از مبحث «ملایمت و تنافر» در منابع موسیقی کهن ایران ...
۱۷	- پیرامون اصالت گام هفده‌پرده‌ای منتسب به صفی‌الدین ارموی
۱۸	- فیزیک صوت
۲۰	- تعریف فواصل یا ابعاد موسیقایی
۲۰	- جمع (اضافت)، تفریق (فصل) و تقسیم ابعاد به روش قدیم و جدید
۲۲	- محاسبه فواصل نغمات دستگاه‌ها
۲۵	- اهداف کتاب و مباحث جانبی
۲۸	 فصل ۲: مبانی تحلیل دستگاه
۲۹	- «ملایمت» در آثار موسیقیدانان گذشته
۳۰	- علم عدد
۳۲	- تقسیم‌بندی اجناس توسط فارابی

۴ هفت دستگاه ...

- «اسباب تنافر» در توضیحات اُرموی ۳۲
- ملایمت و تنافر در عمل موسیقی ۳۵
- ملایمت ادوار در تعریف صفی‌الدین اُرموی و اُون رایت ۴۴
- روش پیشنهادی نگارنده جهت تحلیل «دستگاه» در ردیف میرزا عبدالله ۴۶

فصل ۳: دستگاه شور ۵۰

- مقدمه ۵۰
- بررسی مشابهِت‌های ابعادی مرتبط با گام دستگاه شور در رسالات قدیم ۵۱
- دستگاه شور در منابع دوره قاجار و دوره معاصر ۵۶
- تحلیل دستگاه شور از ردیف میرزا عبدالله ۶۱
- محاسبه ابعاد دستگاه شور بر اساس ملایمت‌ها ۶۵
- روش‌های پیشنهادی برای محاسبه بُعد مجنب در گام شور ۶۶
- برداشت‌هایی از تحلیل دستگاه شور ۷۲

فصل ۴: دستگاه چهارگاه ۷۵

- مقدمه ۷۵
- مروری بر آثار گذشتگان پیرامون ابعاد مشابه دستگاه چهارگاه ۷۶
- تحلیل روند گوشه‌های دستگاه چهارگاه از ردیف میرزا عبدالله ۸۱
- چیدمان‌های ابعادی مختلف برای نغمات دستگاه چهارگاه، و محاسبه و انتخاب موارد قابل پذیرش ۸۷
- برداشت‌هایی از تحلیل دستگاه چهارگاه ۱۰۱

فصل ۵: دستگاه همایون (۱): تحلیل ساختاری ۱۰۳

- مقدمه ۱۰۳
- بررسی ابعاد دستگاه همایون و مشابه آن در ادوار موسیقی قدیم ۱۰۴
- تحلیل دستگاه همایون ۱۰۵

فهرست عناوین ۵

- طراحی ابعاد ملایم برای دستگاه همایون ۱۱۲
- برداشت‌هایی از تحلیل دستگاه همایون ۱۱۹

فصل ۶: دستگاه همایون (۲): بررسی «کارکرد» و «شیوه‌های اجرایی» عناصر ارتباطی در

گوشه‌های دستگاه همایون ۱۲۲

- مقدمه ۱۲۲
- روابط مُدها در منابع گذشته ۱۲۳
- تعریف پیشنهادی برای «عنصر ارتباطی» در یک دستگاه ۱۳۰
- تحلیل روابط موجود در دستگاه همایون، از ردیف میرزا عبدالله ۱۳۲
- خلاصه «کارکرد» و «شیوه‌های» عناصر ارتباطی گوشه‌ها در ردیف میرزا عبدالله ۱۴۳
- برداشت‌هایی از بررسی «کارکرد» و «شیوه‌های اجرایی» عناصر ارتباطی در دستگاه همایون ۱۴۷

فصل ۷: دستگاه همایون (۳): تفکیک فضاهای مُدال دستگاه همایون در سه روایت ردیف،

براساس تحلیل تطبیقی و عملکرد عناصر ارتباطی گوشه‌ها ۱۵۰

- مقدمه ۱۵۰
- روش‌ها و دیدگاه‌های محققین در تفکیک اجزاء دستگاه‌ها ۱۵۲
- توالی گوشه‌های دستگاه همایون در سه ردیف میرزا عبدالله، صبا و دوامی ۱۵۹
- نمودار روابط مُدال در دستگاه همایون از ردیف میرزا عبدالله ۱۷۰
- تحلیل تطبیقی بر نتایج تفکیک فضاهای مُدال دستگاه همایون از سه ردیف ۱۷۱

فصل ۸: دستگاه نوا ۱۷۶

- مقدمه ۱۷۶
- ابعاد دایره نوا در رسالت قدیم ۱۷۶
- تحلیل دستگاه نوا ۱۷۸
- محاسبه ابعاد ملایم برای دستگاه نوا در مایه سل ۱۸۶

- برداشت‌هایی از تحلیل دستگاه نوا ۱۸۹

فصل ۹: دستگاه سه‌گاه ۱۹۱

- مقدمه ۱۹۱

- بررسی شیوه دانگ‌بندی مُد مبنای دستگاه سه‌گاه توسط موسیقیدانان معاصر ... ۱۹۲

- موسیقیدانانی که از دانگ‌بندی استفاده نکردند یا لزومی به استفاده از آن ندیدند

..... ۲۱۸

- خلاصه دانگ‌بندی‌های مختلف مُد مبنای دستگاه سه‌گاه، انجام‌شده توسط نظریه-

پردازان معاصر ۲۲۱

- تحلیل دستگاه سه‌گاه از ردیف میرزا عبدالله ۲۲۷

- محاسبه ابعاد ملایم دستگاه سه‌گاه و نکاتی پیرامون کوک آن برای سه‌تار ۲۲۹

- برداشت‌هایی از تحلیل دستگاه سه‌گاه ۲۳۴

فصل ۱۰: دستگاه ماهور ۲۳۷

- مقدمه ۲۳۷

- مقایسه فواصل دستگاه ماهور با مشابهات خود در رسالات قدیم ۲۳۸

- پژوهش‌های معاصر پیرامون دستگاه ماهور ۲۳۹

- تحلیل دستگاه ماهور ۲۴۰

- محاسبه ابعاد ملایم دستگاه ماهور ۲۵۱

- برداشت‌هایی از تحلیل دستگاه ماهور ۲۵۸

فصل ۱۱: دستگاه راست‌پنجگاه ۲۶۰

- مقدمه ۲۶۰

- فارابی: مقام راست در مباحث ملایمت از دیدگاه او ۲۶۱

○ دیدگاه ابونصر فارابی درباره ملایمت و اثر آن بر دیگر موسیقیدانان ..

..... ۲۶۱

○ دستان‌بندی عود توسط فارابی ۲۷۰

فهرست عناوین ۷

- عوامل مورد بررسی توسط فارابی پیرامون ملایمت ابعاد در ساز عود ۲۷۲
- معرفی ابعاد دستان‌های «تنبور خراسانی» توسط فارابی و معادل آن در
رسالات اُرموی و مراغی ۲۷۲
- ابن سینا ۲۷۵
- صفی‌الدین اُرموی ۲۸۱
- قطب‌الدین شیرازی ۲۸۳
- عبدالقادر مراغی ۲۸۵
- مهدی بُرکشلی ۲۸۵
- آرش محافظ ۲۸۹
- تحلیل دستگاه راست‌پنجگاه ۲۹۲
- محاسبه ابعاد ملایم دستگاه راست‌پنجگاه ۲۹۸
- پیرامون منشاء دانستن «گام مادر» برای تمام گام‌های موسیقی ایرانی ۳۰۰
- برداشت‌هایی از تحلیل دستگاه راست‌پنجگاه ۳۰۱
- فصل ۱۲: سخن پایانی؛ خلاصه‌ی دستاوردها و کاربرد آنها ۳۰۴**
- منابع (نوشتاری، صوتی) ۳۰۸
- نمایه ۳۱۷

فصل اول:

مقدمه

پیش از آغاز مباحث تحلیلی پیرامون هر دستگاه، جهت آشنایی کلی خوانندگان کتاب با دیدگاه عمومی به کار گرفته شده در فصول مختلف آن، ریشه‌های فکری و تاریخی مورد استفاده در این مباحث معرفی می‌گردند. به بیان دیگر، موضوعات مشروح در فصل مقدمه، خلاصه‌ای است از ایده‌ها و نظرات تأثیرگذار در شکل‌گیری مباحث تحلیلی کتاب.

روش تحلیل ردیف

تحلیل ردیف‌های موسیقی ایرانی و اجزاء کوچک‌تر درون آنها، تا کنون، غالباً در سه حوزه‌ی متفاوت صورت گرفته است. این سه شامل «ملدی»، «ریتم» و «مباحث مدال» می‌شوند. وجود این تقسیم‌بندی کلی، به معنای عدم ارتباط میان مباحث آنها نیست، بلکه با کمک یافته‌های هر یک از آنها درک عمیق‌تری از محتوای دیگری حاصل می‌شود. با این حال، باید گفت آن‌چه دستگاه‌ها را از یکدیگر متمایز می‌کند، نه ریتم‌های به کار گرفته شده در آنها و یا ملدی‌های نواخته شده در گوشه‌های شان، بلکه، فواصل گوشه(ها)ی اصلی و نقش درجات گستره‌ی صوتی آنهاست که نقشی محوری را در این زمینه بازی می‌کنند، و البته در صورت بروز مشابهت‌هایی میان برخی گوشه‌های مشترک دستگاه‌ها نیز به روند جملات غالب آنها مراجعه می‌شود. از سوی دیگر، عمده‌ی پژوهش‌ها و نظریاتی که تا کنون در باب تحلیل و شرح نمونه‌هایی در این موضوعات مطرح شده است، غالباً در راستای تمایز هر مورد از موارد دیگر،

و یا کشف تفاوت‌های مشاهده‌شده در نمونه مورد نظر در مقایسه با دیگر نمونه‌های موجود در حوزه‌ی مورد مطالعه بوده است. به بیان ساده‌تر، اگر قرار بر تحلیل یک گوشه خاص در یک دستگاه بوده، عموماً تلاش‌ها در جهت یافتن شاخصه‌های متمایزکننده‌ی آن گوشه نسبت به هم‌نام آن، مثلاً در دستگاه یا ردیف دیگر بوده است و به‌ناچار در اثر این کار پیوندهای موجود میان آن گوشه با دیگر بخش‌های دستگاه متبوعه نادیده گرفته شده است. حال آن که در این کتاب برخلاف شیوه یادشده، سعی شده است تا ساختار دستگاه، یک مجموعه‌ی پیوسته با تعاملات درون‌ساختاری انگاشته شود و تحلیل‌ها در راستای جستجو و ارزیابی جنبه‌های متفاوت این پیوستار عرضه شود. از این رو، شاید بتوان دیدگاه حاضر را حوزه‌ای متفاوت از سه مورد ذکرشده در بالا پنداشت و از آن به‌عنوان «تحلیل ساختاری دستگاه» یاد کرد و نه عبارتی چون «تحلیل مُدال».

نکاتی پیرامون مُد

در دیدگاه‌های رایج در تحلیل ردیف، عموماً «مُد» به‌عنوان یک بخش با هویت مجزا در یک دستگاه دیده می‌شود و سعی بر آن است تا المان‌هایی در این راستا یعنی تفکیک آن از دیگر بخش‌های هم‌رده‌اش در دستگاه، برای آن طرح گردد. دلایل متنوعی برای روی‌آوری به این دیدگاه می‌توان برشمرد. شاید بتوان به انگیزه‌ای چون رجوع به گذشته‌ی موسیقی ایران توسط محققینی که آن را اصطلاحاً «مقامی» می‌پنداشته‌اند و نیز استمرار آن را در موسیقی‌های کشورهای همسایه جستجو می‌کرده‌اند، اشاره کرد. همچنین، به‌علت آن‌که موسیقی‌شناسان دیگر کشورها، چنین رویکردی را در بررسی‌های خود مطرح کرده‌اند دلیل پرداختن به دیدگاه یادشده باشد. ولی به‌نظر نگارنده، بی‌توجهی به کارکردها و روابط موجود در زیرلایه‌های مجموعه‌های دستگاهی باعث تأکید بر روش تحلیلی مذکور برای موسیقی فعلی ایران شده است. با این حال این دیدگاه، یعنی معیار قراردادن مُدها به عنوان واحدهای اصلی، به‌خودی‌خود با تفکر غالب در این کتاب منافاتی ندارد، ولی نکته مهم در این حوزه آنست که بهترست ابتدا روند شکل‌گیری موسیقی «ردیف‌دستگاهی» شناخته و به دست‌آوردها و یا شاخصه‌های آن در چند قرن اخیر آگاهی یافت، و پس از آن به تحلیل ردیف پرداخت. آنچه در این کتاب معیار بحث اصلی و در واقع انگیزه‌ی انجام پژوهش حاضر شده است آنست که دستگاه به‌عنوان یک کلان‌ساختار موسیقایی چه کارکردهای خاصی می‌تواند داشته باشد.

فصل اول: مقدمه ۱۳

لذا دستگاه، صرفاً در قالب یک گردهم‌آوری یا مجموعه‌ای اتفاقی از مُدها فرض نشده است، بلکه همان‌طور که در فصول بعد در رابطه با دستگاه‌های مختلف بحث خواهد شد، دیده می‌شود با وجود گوشه‌های به‌ظاهر جدا از هم و با نام‌هایی خاص، نوعی هم‌بستگی ساختاری و کارکردی میان آنها وجود داشته و نتایج معناداری نیز از آن تحلیل‌ها به‌دست می‌آید. با این حال، برای آن‌که مفهوم و منظور از مُد به‌طور کلی مشخص شود، می‌توان به منابع منتشرشده در کتب درسی (پورتراب و همکاران، ۱۳۹۰: ۲۳-۲۶) یا منابعی از محققینی چون محسن حجاریان (حجاریان، ۱۳۹۳: ۱۶۲-۱۷۹)، هومان اسعدی (اسعدی، ۱۳۸۲: ۴۳-۵۶) و نیز رسالاتی از موسیقیدانان گذشته چون قطب‌الدین شیرازی (شیرازی، ۱۳۸۷: ۱۴۲-۱۴۷) رجوع کرد، که سعی نموده‌اند تا حد امکان عناصر اثرگذار در شکل‌گیری این مفهوم را یافته و توصیف کنند. در دیدگاه‌های متأخرتر، این عناصر البته با بیان‌های مختلفی شامل «اشل صوتی یا گام بالفعل»، «نقش درجات» و «مُلّدی مُدل» عنوان شده‌اند. آنچه این موضوع را کمی پیچیده کرده است، تداخل خصوصیات ممیزه یک مُد با کارکرد هم‌زمان آن در قالب یک دستگاه است. در سه فصلی که به دستگاه همایون پرداخته شده است، پس از فصل اول که مربوط به تحلیل دستگاه و نت‌های متغیر آن است و فصل دوم که مربوط به نحوه و کارکردهای عناصر ارتباطی در آن می‌باشد، در فصل سوم به موضوع یادشده یعنی تفکیک فضاهای مُدال موجود در آن دستگاه پرداخته شده است. در آنجا با کمک نتایج دو فصل قبل و با استفاده از راه‌کارهایی که توسط موسیقی‌شناسانی مانند برونو نتل ارائه گشته است، تلاش شده است راه‌کاری جهت این موضوع در دستگاه همایون پیشنهاد و به‌اجرا درآید.

دیدگاه کلی نگارنده در باب کارکرد دستگاه

در قدم اول لازم است دیدگاه کلی در رابطه با ساختار و تعاملات درون‌دستگاهی توضیح داده شود، تا روند چنین تحلیل‌ها و چرایی‌هایی در پرداختن به آن روشن شود. آنچه از بررسی‌های انجام‌شده پیرامون دستگاه همایون به‌عنوان اولین دستگاه مورد مطالعه توسط نگارنده به‌دست آمد، این نکته بود که روند گوشه‌های آن دارای عناصری است که نشان از پیوند میان بخش‌های مختلف آن دارد. این عناصر از دو منظر «کارکرد» و «شیوه‌های اجرایی» قابل بررسی بودند که یکی از این شیوه‌های اجرایی، مربوط به بروز نت‌های متغیر در دستگاه می‌شد. غالباً نت‌های متغیر در دیدگاه عموم نظریه‌پردازان موسیقی ایرانی، مسیریست جهت

۱۴ هفت دستگاه ...

خروج از فضای اصلی یا نغمات اصلی دستگاه، که معمولاً در درآمد(ها)ی آن ارائه شده و قصد از این کار نیز به ایجاد تنوع و یا زینت در جملات گوشه‌های آن دستگاه تعبیر شده است. این در حالی است که پس از بررسی‌های صورت گرفته دیده شد، تغییرات فاصله‌ی میان نغمات، در راستای رفع اسباب تنافر موجود در گام پایه‌ی دستگاه است. علاوه بر گام پایه ممکن است این موارد، در جواب تغییراتی که در گوشه‌های قبل رخ نموده بوده است، و یا برای زمینه‌سازی تغییرات پسین، که مجدداً بر مبنای مبحث ملایمت قابل تفسیر هستند بوده باشند، و با این توصیف، چنین تغییراتی دارای کارکردی درون‌سازمانی و هدفمند هستند. لذا، بروز فضاها و حالاتی از دستگاه‌های دیگر در دستگاه مبدأ نیز قابل انتساب به روند مذکور، جهت رفع اسباب تنافر موجود در گام پایه‌ی آن می‌باشد، و نه خروج از دستگاه مبدأ و ورود به دستگاهی دیگر. با این توضیح، ارتباط گوشه‌های پرده‌گردان با بدنه اصلی دستگاه، از دیدگاهی شامل بر «تعاملات درون‌ساختاری»، قابل تفسیر خواهند بود. نتیجتاً نباید گوشه‌های دستگاه را به‌طور جداگانه بررسی کرد و انتظار دست‌یافتن به روابط میان آنها را داشت، بلکه بهتر است تمامی گوشه‌های یک دستگاه در یک مجموعه به هم پیوسته و دارای تعاملات سری (از لحاظ زمانی) دیده شوند. متأسفانه این دو نکته یعنی مبحث «ملایمت» و «پیوستگی گوشه‌های یک دستگاه» در تحلیل‌های تاکنون انجام شده در منابع مختلف، مغفول مانده است. شاید دلیل آن را در کنار مواردی که قبل‌تر ذکر شد بتوان در کم‌توجهی به بنیان‌های فکری و زیباشناختی تولید شده در دوره‌های پیش از قاجار و وجود ضعف یا کمبودهای تاریخی در مسائل نظری همین دوره در انتقال و پرورش این موارد به دوره‌های بعد از خود، و یا تلاش‌های انجام شده جهت مشابهت‌یابی بخش سطحی ساختار دستگاه (مانند گام آن) با دیگر تعاریف موجود در موسیقی‌های غیرایرانی یافت. از این رو، در فصول مختلف این کتاب تلاش می‌شود به این سوال پاسخ داده شود که آیا می‌توان استمرار قواعد موجود در رسالات موسیقی قدیم را در تفسیر موسیقی دستگاهی اثرگذار یافت و از آنها استفاده کرد یا خیر. شایان ذکر است از نتایج این رویکرد در تحلیل نت‌های متغیر و نیز چیدمان یا توالی خاص گوشه‌های دستگاه‌ها و نیز محاسبه ابعاد ملایم میان نغمات آنها به عنوان مباحث اصلی کتاب بهره برده می‌شود.

هفت دستگاه تحلیل ساختاری و محاسبه فواصل براساس ردیف میرزا عبدالله

«دستگاه» به عنوان کلان‌ترین و در عین حال ساختارمندترین مجموعه‌ی گردآوری شده و در حال استفاده در موسیقی معاصر ایران زمین، موضوع محوری این کتاب قرار گرفته است. در تحلیل این کلان‌ساختار، مفهوم «ملایمت» نقش حلقه‌ی اصلی میان مفاهیم برگرفته از دانش آکوستیک و از سوی دیگر، محتوای موسیقایی دستگاه‌های ردیف مورد مطالعه یعنی «ردیف سازی میرزا عبدالله» را داراست. شایان ذکر است این مفهوم، از مهم‌ترین مفاهیم موجود در رسالات به‌جامانده از موسیقی کهن ایران می‌باشد. همچنین، دیدگاه به کار گرفته شده به عنوان راهبرد اصلی مطالعه‌ی هفت دستگاه در این کتاب، دیدگاهی است که وجود روابط درون ساختاری دستگاه‌ها را مستلزم تحلیل‌های خود قرار داده است. جدای از تلاش نگارنده در ارائه‌ی تحلیلی واقع‌گرایانه براساس موارد اثرگذاری چون مفاهیم بنیادین دانش اصوات و نیز شرایط اجرایی مربوط به ساز تار و سه‌تار به عنوان سازهای اصلی در انتقال این روایت از ردیف، از نتایج کاربردی تحلیل‌های مذکور، می‌توان به دست‌یابی به مقادیر دقیق و مستدل برای ابعاد ملایم میان نغمات هر دستگاه اشاره کرد. بدون شک در پژوهش‌های علمی نقد و بررسی نتایج، موجب پی‌بردن به جوانب بیشتری از هر موضوع شده و پیشرفت‌های احتمالی را نیز در پی خواهد داشت. لذا مطالب این کتاب هم نمی‌تواند مبرا از نقد و بررسی‌ها باشد و بدین سبب نگارنده مشتاقانه پذیرای نظرات مخاطبان خود خواهد بود.

ISBN : 978-622-00-2440-8

9 786220 024408